

**Petar
Puhmajer**

Istraživanje Kursalona u Lipiku

Hrvatski restauratorski zavod
Dokumentacijski odsjek za
nepokretnu baštinu
Zagreb, Ilica 44
petar.puhmajer@h-r-z.hr

Izvorni znanstveni rad
Predan 22.7.2010.
UDK 72.025:725.7/.8(497.5 Lipik) "18"

SAŽETAK: Povijesnim i laboratorijskim istraživanjima te sondiranjem ostataka žbuke utvrđena je izvorna prostorna organizacija, namjena pojedinih prostorija i dekorativna obrada zidova u Kursalonu. Oblikovanje unutrašnjosti i vanjštine zgrade izvedeno je polikromnom kombinacijom elemenata od žbuke i štuko mase te prefabriciranih elemenata od gipsa, terakote, kamena i metala. Kao zanimljivi tehnološki elementi mogu se izdvojiti marmorizacija žbukanih elemenata u unutrašnjosti te raznovrsni terakotni ukrasi na pročeljima. Istraživanja provedena 2009. godine dopunila su dosadašnja saznanja o interijerima i pročeljima Kursalona, te bi trebala poslužiti za njihovu vjerodostojnu rekonstrukciju.

KLJUČNE RIJEČI: *arhitektura, 19. stoljeće, Lipik, Kursalon, konzervatorska istraživanja, interijeri, pročelja, štukatura, terakota*

LIPIK JE U DOMOVINSKOM RATU teško stradao. Njegova najznamenitija građevina, Kursalon, bombardiran je u više navrata, te je potpuno izgorio. Više godina stajao je bez krova, a 1998. započeta je obnova pod vodstvom njemačke tvrtke TLP – *Therme Lipik Projektmanagement GmbH*. Godine 2000. oko zidova zgrade podignuta je zaštitna skela s krovom, nakon čega je većim dijelom obijena unutarnja i vanjska žbuka, a neki su zidovi prezidani. Obnova je ubrzo stala, a 2007. godine preuzeo ju je Hrvatski restauratorski zavod.¹

Tehnološki zanimljiva te oblikovno i stilski vrijedna građevina s kraja 19. stoljeća, gotovo je u potpunosti izgubila svoja izvorna arhitektonska obilježja, te će, s obzirom na njezino značenje, u obnovi biti nužno napraviti faksimilnu rekonstrukciju. Recentni projekti obnove predviđali su tek djelomičnu rekonstrukciju zgrade i njezinih interijera, ali sa snažnom suvremenom interpolacijom, kao što je natkrivanje unutrašnjih dvorišta i nadogradnja

hotelske zgrade na južnoj strani. Poslijeratna obnova započeta 1998. nije obuhvatila dostatna konzervatorska istraživanja, a radovima koji su tada izvedeni uklonjeno je i poništeno mnogo izvornog materijala. Tako danas nije moguće potpuno rekonstruirati sve povijesne elemente i ambijente Kursalona.

Konzervatorska istraživanja HRZ-a obuhvatila su povijesna istraživanja, sondiranje preostalih žbukanih površina zidova te laboratorijska ispitivanja materijala. Također je izrađen katalog preostale arhitektonske plastike (žbukani, gipsani, terakotni i drugi elementi), koja je nakon Domovinskog rata demontirana i pohranjena. Istraživanja su, međutim, bila ograničena vrlo malim površinama sačuvane žbuke, te činjenicom da su u nedovršenoj obnovi mnogi zidovi nanovo fugirani ili prezidani. Stoga je bilo nužno rezultate dopuniti i usporediti s ranijim saznanjima.² Kombinacijom više vrsta istraživanja, iznesenima u konzervatorskom elaboratu,

1. Prikaz Kursalona na planu lipičkog perivoja s kraja 19. st. (Ministarstvo kulture RH)
Kursalon on a situation plan from the end of the 19th c. (Ministry of Culture of the Republic of Croatia)

uspostavljen je novi temelj za projektiranje i izvođenje radova, u cilju maksimalno moguće rekonstrukcije izgubljenih elemenata zidne obrade.

Povijesni zapisi o lipičkom Kursalonu

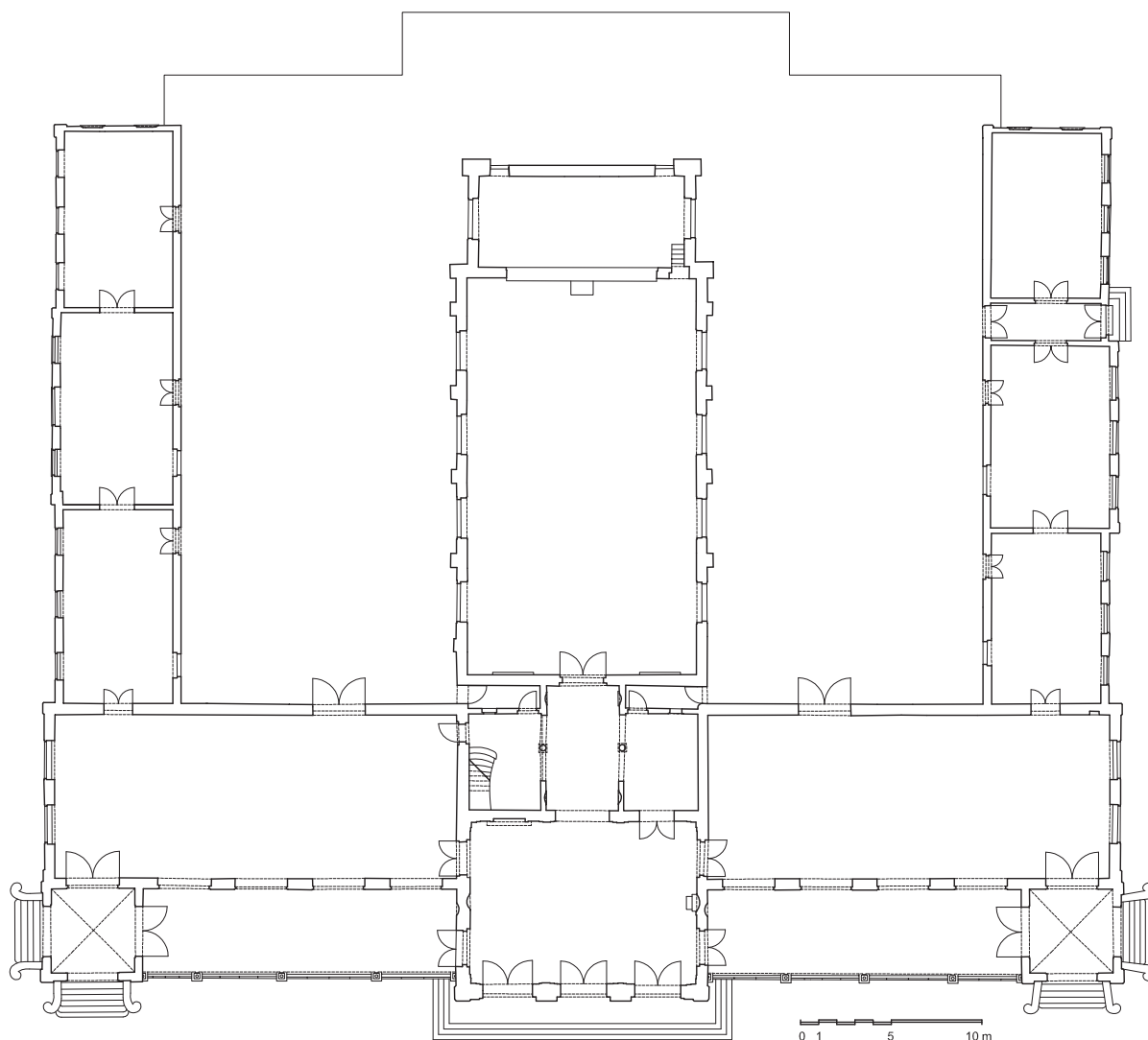
Iako je još u 18. stoljeću Lipik zbog svojih termalnih izvora bio poznato izletišta, kupalište se razvija tek nakon 1867. godine kada ga kupuje vukovarski bačvar Antun Knoll, koji ulaže znatna sredstva u uređenje kupki i perivoja.³ Lječilište se počinje izgrađivati sedamdesetih godina 19. stoljeća otvaranjem triju hotela i popratnih sadržaja, te je 1875. godine Lipik posjetilo 776 gostiju.⁴

Godine 1885. kupalište je prodano Josephu Deutschu i Ernestu Schwimmeru iz Budimpešte. Čini se da su u početku vlasnici davali lječilište u podnajam, ali su ubrzo sami počeli voditi kupališni posao te ulagati znatna sredstva u reklamiranje i gradnju novih zgrada.⁵ U dva desetljeća sagrađene su: *Kamene i Kačne kupke* (1870.), hotel *Garni*, poslije nazvan *Kurhotel* (1872.), hotel *Dependance* (1873.), *Mramorne kupke* (1886.) te *Wandelbahn* (1892.) – natkriveno šetalište. Uređen je perivoj s cvjetnim gredicama, alejama, jezerima i vodoskocima.⁶ Lipik je postao odmaralište, gdje su se osim kupki nalazili i brojni sadržaji za zabavu i razonodu.

Kupališno ravnateljstvo odlučilo se 1893. godine podići novu reprezentativnu zgradu s ugostiteljskim sadržajima, nazvanu *Kursalon* (lječilišni salon). Gradnja je i počela 1893. godine, o čemu su 1. travnja javile i lokalne novine:

„Kupališna uprava u Lipiku gradi u kupališnom perivoju, tik do natkrivenog šetališta, novu veliku sgradu, u kojoj će biti: restauracija, kavana, prostrana dvorana (za ples, itd.) te kuhinja, stan za gostioničara i družinčad i druge nuzgredne prostorije. Veličinom i ukusom gradnje biti će ovo jedno između najljepših zdanja u Lipiku.”⁷

Nakon zimske stanke, gradnja je nastavljena iduće, 1894. godine. Tijekom radova dogodila se teška nesreća. Iz nekog razloga urušila se skela, pri čemu je ozlijeđeno osam radnika, od toga pet teško. Lokalne novine o tome su javile sljedeće: „Čudno je, da je kupališna uprava počela gradnjom kupališnih sgrada, restauracije i raznih odvodnih kanala tako kasno, da je sada usred sezone sav perivoj razrovan i napunjen ciglama, tako da čovjek po perivoju ni proći ne može, a da se sav u blatu ne umrlja. Ovog proljeća, uz krasno vrijeme, bilo je moguće sve te radnje obaviti već u ožujku i travnju. Jučer je jedan kupališni gost pao u grabu, ali na sreću nije se ozledio. (...) Jutros oko 11 sati dogodila se nesreća kod koje je nastradalo 8 osoba, i to 5 ih je teško ranjenih, a tri laglje. Na novoj sgradi u perivoju, koja će služiti za kupke, postavljene su skele do prvog sprata, ali već na oko vrlo slabe. Jučer padala je čitav dan kiša, koja je trulo drvo napunila vodom, a danas uz liepo vrijeme nastavili su radnici posao. Nu oko 11 sati počele su skele pucati, a radnici, ne sluteći zla, radili su dalje, dočim su im žene pridonašale ciglu. Najednoć pukne jedan truli stup i čitava skela sa 8 ljudi strovali se na naslagane cigle i razni materijal. Od tih osam nesret-

2. Tlocrt. Prijedlog rekonstrukcije (dokumentacija HRZ-a)
Ground-floor plan. Reconstruction proposal (HRZ – Croatian Conservation Institute, documentation)

nika ranjeno ih je 5 dosta teško, a jedna osobito teško, jer joj je slomljen prsni koš, te je revni kupališni liječnik g. dr. Breitweiser, koji je prvi gologlav dotrčao na mjesto nesreće, izjavio, da će teško preživjeti. Ostala trojica lako su ranjeni. Na kom je krivnja, izvidit će povjerenstvo, jer je kr. kot. predstojnik g. Grubić, koji je bio jedan od prvih na licu mjesta, odredio odmah, da se ranjenici prevezu u bolnicu i sastavi povjerenstvo, koje će izvidjeti, čijom je krivnjom došlo do nesreće.”⁸

Usprkos tome što novine pišu o skeli na zgradi koja će „služiti za kupke”, morala je biti riječ o Kursalonu. Iste godine je, doduše, otvorena i električna centrala za potrebe kupališnih zgrada i perivoja,⁹ ali je ona morala biti prizemna, a ne jednokatnica kakva se spominje u tekstu.

Godine 1894. gradnja je ipak dovršena, a Kursalon je otvoren za javnost. Na pročelju zgrade je u dvjema kartušama zapisano ANNO 1893, čime je obilježen početak, a ne kraj gradnje. U rujnu 1894. vladino povjerenstvo za javna kupališta posjetilo je Lipik te je bez osvrta na Kursalon izvijestilo kako ondje vlada „correctan red i uzorna

čistoća” (vidi arhivski prilog 2, god. 1894.).¹⁰ Kada je iduće godine Lipik posjetio i zemaljski vrhovni liječnik Viktor Struppi, spomenuo je, među ostalim, da su novogradnje i dogradnje „vrlo liepe” (arhivski prilog 2, god. 1895.).¹¹

Kao važan povijesni izvor iz vremena neposredno nakon izgradnje zgrade, nalazimo situacijski plan nazvan *Lipik – Park* (sl. 1),¹² koji predstavlja zasad najraniji sačuvani tlocrtni prikaz Kursalona. Na njemu se vidi da je zgrada smještena usred parka, koji je parterno oblikovan s njezine prednje (sjeverne) strane, dok se bočno i sa začelja nalazi pejzažno uređen perivoj. Na zgradi se razaznaju rizaliti, ulazno stubište, a naročito je zanimljiv plato koji zahvaća dva poluzatvorena unutrašnja dvorišta zgrade te je u obliku terase istaknut na njezinu začelju.¹³

Prostorna organizacija

Kursalon je izvorno imao E-tlocrt (sl. 2), odnosno četiri krila koja su formirana u oblik slova E, djelomično zatvarajući s triju strana dva uska dvorišta. Ta su se dvorišta nalazila na platou koji je bio tlocrtno istaknut s južne

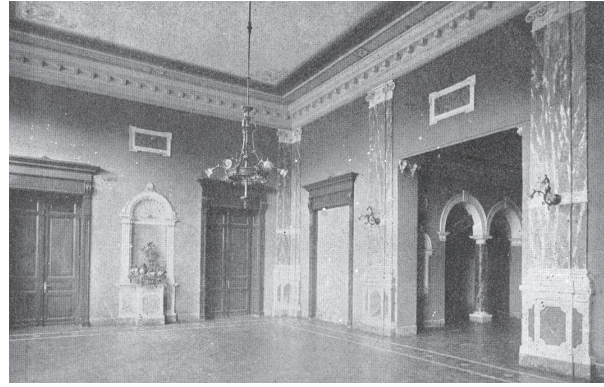
3. Predvorje, stanje 2009. g. (Fototeka HRZ-a, snimila N. Vasić)
Entrance Hall in 2009 (HRZ photographic archives, photo by N. Vasić)

strane (vidi sl. 1).¹⁴ Danas nije moguće precizno utvrditi izvorni tlocrtni raspored zgrade, s obzirom na to da nisu pronađeni izvorni projektni nacrti te da su brojni zidovi i otvori, osobito u bočnim krilima, prezidani. Time su, naime, u velikoj mjeri dokinuti tragovi prvotne prostorne organizacije.

Glavno je krilo naglašeno središnjim paviljonskim blokom, koji je jednokatan, dok ostatak građevine ima samo prizemlje. Ulaz kroz središnji rizalit vodi u predvorje, iz kojega je moguć pristup blagovaonici s istočne, te kavani sa zapadne strane, kao i pristup ostakljenim trijemovima tih prostorija. Iz predvorja se prema jugu nastavlja hodnik, bočno raščlanjen dvjema arkadama; kroz istočnu se dolazi u malo stubišno predvorje. Prolaz vodi ravno u svečanu dvoranu, najveću prostoriju Kursalona. U središnjem bloku, stubištem se uspinje u nisku prostoriju polukata, koja seže do visine stropa ulaznog predvorja, a potom i na prvi kat, gdje se nalazi veliki salon.

Prostore glavnoga krila u prizemlju zapremaju dvije velike prostorije, na istočnoj strani blagovaonica, a na zapadnoj kavana. Prostorije su simetrične u formatu i položajima otvorima. Iz obje je kroz četiri velika lučna otvora moguć pristup ostakljenim trijemovima na sjevernoj strani. Uglove glavnoga krila definiraju mala predvorja pravokutnog tlocrta, smještena u ugaonim rizalitim i svođena križnim svodom. Predvorja su izvorno bila vanjski prostor, odnosno nisu imala vrata na pročelju, već samo prema prostorijama u unutrašnjosti zgrade.

I istočno i zapadno krilo zgrade bilo je formirano nizanjem prostorija u enfiladi, ali svako s nešto drukčijim dimenzijama. Istočno krilo, gdje je izvorno bio smješten kuhinjski blok, imalo je po svemu sudeći, tri prostorije, od kojih je središnja bila rizalitno istaknuta na istočnom pročelju. Točan format i broj otvora na zapadnom zidu istočnoga krila danas nije moguće utvrditi jer taj zid više ne postoji, ali se može pretpostaviti da je bio sličan istočnom zidu zapadnog krila.¹⁵ Zapadno je krilo imalo tri prostorije, također sa središnjom istaknutom na pročelju, s tom razlikom što je između druge i treće prostorije

4. Predvorje prije 1908. g. (iz knjižice: Kupalište Lipik, Novi Sad, 1914.)
Entrance Hall before 1908 (from the booklet Kupalište Lipik, Novi Sad, 1914)

bio hodnik kojim se moglo proći iz perivoja u zapadno unutrašnje dvorište.

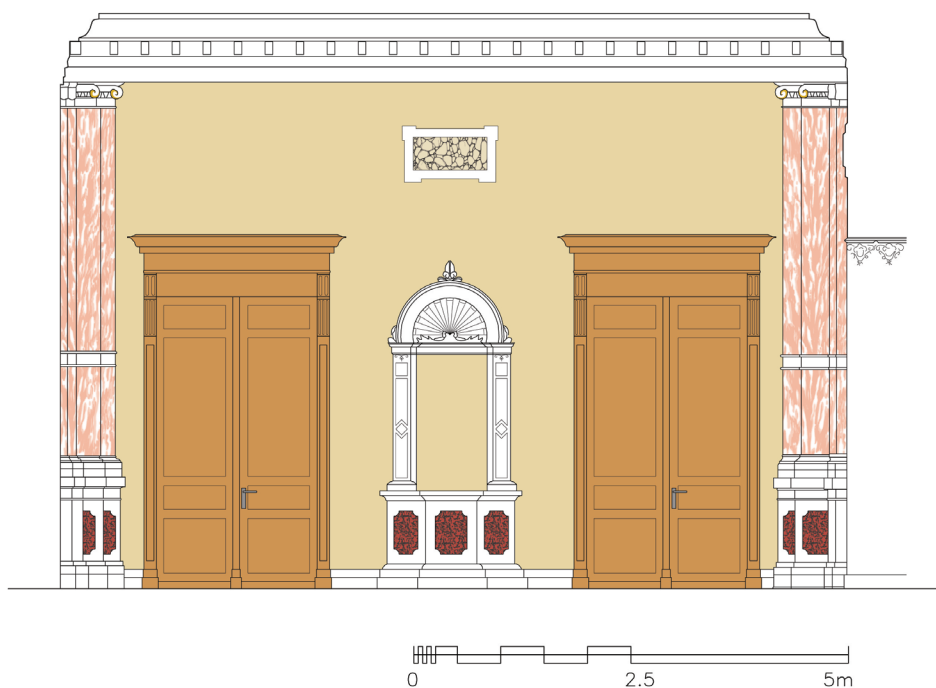
Tijekom 20. stoljeća Kursalon je doživio brojne pregradnje. Najveća se dogodila gradnjom hotela s južne strane Kursalona, kada je uklonjena terasa, dvorišta su natkrivena, a u istočnom je krilu dislociran zapadni gabaritni zid.

Interijeri Kursalona

Objiena žbuka sa zidova, odnosno, naočigled vidljive konstrukcije golih zidova i podova, danas omogućuju uvid u izvornu građu, položaj i format nekih otvora te neke tehničke značajke zgrade. Zgrada je građena od opeke formata cca 30 × 15 × 7 cm. Na mnogo opeka pronađeni su inicijali JL ili JB, koji upućuju na zasad još neutvrđenog proizvođača opeke. U gornjim dijelovima zidova opeke su pečene u nekoliko vrsta različitih šablona, kako bi se lakše oblikovali profili zaključnih vijenaca. Otvori, većinom lučno zaključeni, formirani su pravilno zidanim opečnim nadvojima, te imaju uleknuce duž bridova kako bi se došla ležišta za stolariju. U unutrašnjosti zgrade zidovi su imali žbukanu dekoraciju u štuko masi i gipsu, a poneki su dekorativni elementi bili marmorizirani.

Prvotni unutrašnji izgled Kursalona sačuvan je na nekoliko starih fotografija. Najstarije potječu iz turističke brošure *Bad Lipik in Slavonien* izdane neposredno nakon gradnje 1894. godine. Autor je Thomas von Marschalko, profesor dermatologije na kološvarskom sveučilištu, koji je od lipnja do rujna svake godine boravio u Lipiku.¹⁶ Zapisi i fotografije u toj knjižici dokumentiraju izgled nekih prostorija nakon izgradnje (vidi arhivski prilog 1),¹⁷ pa je ta knjižica važan dokument za poznavanje danas uništenih interijera Kursalona. Neke su fotografije objavljene i u brošuri nepoznatog autora *Kupalište Lipik* iz 1908. godine (izdavač Athenaeum iz Budimpešte), a potom i u istoimenoj brošuri iz 1913. godine tiskanoj u Novom Sadu.¹⁸

U Marschalkovoj se knjižici izrijeком spominju sljedeće prostorije: lječilišna dvorana, restoran, kuhinja s pomoćnim prostorima, kavana, soba za biljar i kasino,

5. Predvorje. Prijedlog rekonstrukcije istočnog zida. (Nijanse boja u naravi drukčije su od prikaza na nacrtu; dokumentacija HRZ-a)
Entrance Hall. East wall. Reconstruction proposal. (The tones of colours in reality differ from those printed on the plan, HRZ documentation)

damski glazbeni salon i predvorje.¹⁹ Uvidom u povijesne zapise i fotografije, moguće je utvrditi položaj, namjenu i oblikovanje pojedinih prostorija.

ULAZNO PREDVORJE

Predvorje (*Vestibül*) je smješteno u središnjoj osi glavnoga krila, u rizalitu. (sl. 3) Prostrano je, „obloženo štukaturama“,²⁰ te se vidi na fotografiji prije 1908. godine. (sl. 4) Pravokutna je prostorija bila raščlanjena otvorima na sva četiri zida. Sjeverni zid ima troja vanjska vrata, koja su u gornjem dijelu bila ostakljena te zaštićena rešetkama, kao i njihova polukružna nadsvjetla. Istočna i zapadna strana prostorije imale su po dvojna vrata prema susjednim prostorijama, dok se na južnoj nalazio središnji prolaz te vrata samo s desne strane. S lijeve strane nisu postojala vrata nego samo slijepa niša sa stolarijom koja je oblikovanjem ponavljala izgled okvira drugih vrata.²¹

Zidne površine bile su artikulirane snopovima pilastara marmorizirane površine. Riječ je o arhitektonskoj dekoraciji u žbuci. Snopovi pilastara jonskog reda, četiri na svakom zidu, bili su oblikovani tako da je središnji pilastar bio položen na dva donja, koja su izlazila sa svake strane polovinom svoje širine. Pilastri su bili marmorizirani, odnosno izvedeni u pomno zaglađenoj ulaštenoj žbuci s ružičastim naličjem te naslikanim bijelim šarama koje oponašaju mramorne žile. Pilastri su položeni na visoke postamente s ukladama zasječanih vrhova, koje su također bile marmorizirane – crvene boje s gustim crnim te rjeđim svijetlosivim žilama. Kapiteli pilastara, kao i traka na sredini njihovih tijela, bili su prefabricirani

gipsani elementi, djelomično pozlaćeni, na što ukazuje stara fotografija.²² Pilastri su nosili višestruko profiliran zaključni vijenac, izveden u žbuci, s gipsanim elementima pravokutnih konzola s rombovima na donjoj strani, te bojen u najstarijem sloju bijelom bojom.

Na istočnom i zapadnom zidu je između vrata bila dekorativna niša sa školjkom u kojoj je bio cvjetni aranžman, vjerojatno od suhog ili umjetnog cvijeća. Pлитka niša imala je profilirani postament, bočne pilastre te lučni zaključak unutar kojeg je školjka. Dekorativni elementi poput školjke, dva bočna i jedan središnji akroterij, te gornji dijelovi pilastara, bili su lijevani u gipsu dok je ostatak ukrasa izveden od štuko mase izravnim modeliranjem na zidu. U gornjim zonama zidova prostorije nalazio se pravokutni medaljon profiliranog ruba s istaknutim ušima. Njegovo je srednje žbukano polje bilo marmorizirano smeđom bojom s tamnosmeđim žilama, dok su profilirane uši na okviru bile zasebni lijevani elementi od gipsa. Prema našim istraživanjima, zidovi prostorije bili su prvotno bojeni u smeđu boju, dok je u istraživanjima 2001. godine kao prva boja utvrđen svijetli oker ton.²³ Smečkasti je ton u svakom slučaju bio dobro usklađen s ružičastim pilastrima.

Na istočnom i zapadnom zidu bila su po dvojna vrata, uklađena, profiliranih okvira, sa supraportama u obliku arhitektonskih nadstrešnica podignutih na kanelirane konzole. Na južnom su se zidu s desne strane nalazila identična vrata, dok su slijeva bila slijepa vrata, samo s drvenim okvirima i supraportom. Sondiranje bojenih slojeva na ostacima slijepih vrata pokazalo je da se na

njima nalazi samo jedan sloj svijetlozelene boje pa se, uz činjenicu da se na starim fotografijama vidi izrazito tamno obojenje, može zaključiti da postojeća stolarija potječe iz kasnijeg vremena te da je rađena po uzoru na povijesnu.

Stropna konstrukcija izvedena je kao pruski svod, sa željeznim šinama položenim u smjeru istok-zapad, između kojih su poprečno na njih stavljene drvene grede, formirajući čvrstu konstrukciju za polaganje opeka unutar rastera dobivenih polja. Opeke su slagane tako da se postupno zaobljavaju tvoreći plitka korita, kako bi se teret opeka olakšao polaganjem na željezne šine u svakom polju. Na šine je s donje strane morao biti ovješeni strop od drvenih letvica koji je, sudeći prema staroj fotografiji, bio ožbukani i oslikan jednostavnim ornamentima.

I dok je današnji pod recentan, na staroj je fotografiji vidljiv pod od keramičnih pločica slaganih u pravilan kvadratni raster. Uz rubove prostorije vidi se „muštra“ u vidu dvostruke bijele linije unutar kojih su u pravilnom nizu raspoređeni manji elementi, vjerojatno pločice u obliku romba ili koso položenog kvadrata. Sa stropa je visio metalni luster kružne osnove sa šest staklenih sjenila. Dvije konzolne svjetiljke bile su i na dvama srednjim pilastrima južnog zida.

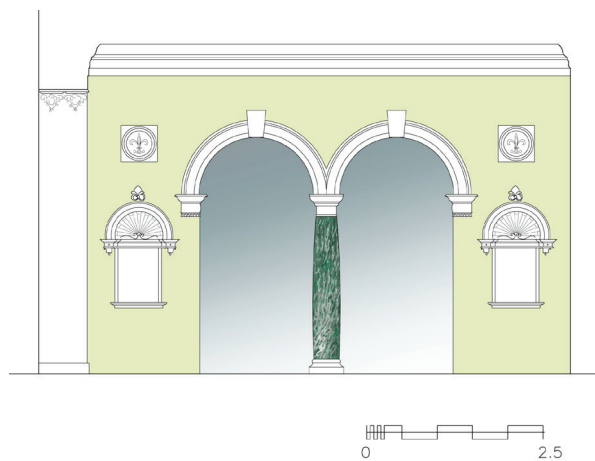
U elaboratu je predložena faksimilna rekonstrukcija zidne površine s uspostavom izvorne polikromije. (sl. 5)

HODNIK

Hodnik je smješten u glavnom krilu te spaja predvorje i svečanu dvoranu. Odvojen je dvjema arkadama od stubišne prostorije s istočne strane, kao i od one s nasuprotne, zapadne strane. O hodniku nema zapisa na prijelazu 19. u 20. stoljeće, ali se nazire na fotografiji predvorja prije 1908. godine. (sl. 4) Fotografija prikazuje tamno obojenje zida. Sondiranje je pokazalo da je najstariji bojeni sloj bijeli, što prema fotografiji sigurno nije bio te vjerojatno predstavlja grund za zeleni nalič pronaden tek u tragovima na gornjem dijelu zapadnog zida. Stupovi arkada imali su marmoriziranu površinu u tamnoj boji, no danas više nema tragova marmorizacije. Profilacije lukova i zaglavni kamenovi formirani su u zaglađenoj žbuci te bojeni izvorno u bijelu boju, kao i gipsani ornamenta konzola lukova i medaljona s ljiljanom.

Na bočnim stranama istočnog i zapadnog zida nalazile su se dvije manje, polukružno zaključene plitke niše, slične onima u predvorju. Zaključak niša bio je izveden kao profilacija u žbuci, dok su školjka, akroterij i konzole luka štuko elementi. Na prijelazu zida prema predvorju nalazile su se konzole stropnog vijenca, s motivom anđeoskih glavica, također lijevane u gipsu.

Predložena je faksimilna rekonstrukcija zidne obrade hodnika sa zelenim obojenjem zidova i tamnozelenom marmorizacijom stupova. (sl. 6)

6. Hodnik. Prijedlog rekonstrukcije istočnog zida (Nijanse boja u naravi drukčije su od prikaza na nacrtu; dokumentacija HRZ-a) Corridor. East wall. Reconstruction proposal. (The tones of colours in reality differ from those printed on the plan, HRZ documentation)

GLAVNO STUBIŠTE

Prostorija je dvostrukim lučnim prolazom rastvorena prema središnjem hodniku, vratima prema blagovaonici, te još jednim vratima i kružnim prozorom prema uskom izlaznom hodniku. Trokrako stubište vodilo je na prvi kat. Konstrukciju stubišta čine željezne traverze na koje su položene kamene stube od bijelog kamena s gazištima fine, zaobljene, profilirane forme. Željezna ograda ima mrežastu dekoraciju tipa *Bandlwerk*, karakteristične za neobarok. Kamen je ostao sačuvan samo na donjem kraku, a ostaci ograde su demontirani.²⁴

SVEČANA DVORANA

Najveća prostorija u zgradi služila je kao svečana dvorana. (sl. 7) Ona se 1908. naziva kupališnom dvoranom,²⁵ a 1913. godine navodi se da služi za kazalište i svečanosti.²⁶ Marschalko dvoranu naziva kao i zgradu – Kursalon. Navodi da je veća i od dvorane za svečanosti (*Redoutensaal*, op.p) u Budimpešti, da ima pozornicu, te da su joj zidovi „presvučeni umjetnim mramorom (štukaturom), a strop je urešen divnim freskama.”²⁷

U dvoranu se izvorno ulazilo jedino kroz vrata na sjevernoj strani, dok je na južnoj strani bila pozornica. Bočni zidovi, istočni i zapadni, nisu imali prolaze kao danas, već velike, polukružno zaključne prozore. Povijesne fotografije prikazuju pogled prema sjeveru neposredno nakon izgradnje zgrade (sl. 9) te pogled prema jugu prije 1908. godine. (sl. 8) Na obje se fotografije vidi da su zidovi bili raščlanjeni žbukanom dekoracijom sa snopovima kompozitnih pilastara. Pilastri s postamentima se nisu pružali od poda već od visokog sokla, u razini kojeg su bili povezani vodoravnim trakama. Pilastri su modelirani u žbuci nanesenom na istaknuti opečni profil cijelom svojom visinom, što je danas vidljivo na mjestima uklonjene

žbuke. Ta je zaglađena žbuka nosila nalič ružičaste boje, imitirajući kamen kao u predvorju, ali ovdje bez naslikanih mramornih žila. Postamenti pilastara imali su uklađene površine zasječanih uglova, a kapiteli su bili načinjeni od štuko mase, kao i trake na sredini njihovih tijela. Između pilastara na istočnom i zapadnom zidu bila su četiri velika polukružno zaključena prozora. Lunete prozora su obrubljene profiliranom trakom na kojoj je istaknut zaglavni kamen s motivom ljiljana, dok su joj donji rubovi položeni na konzole.

Osnovna boja zidova prostorije bila je ciglastocrvena. U bijeloj su boji bile profilacije lukova, zaključni vijenac, te štuko elementi poput konzola susvodnica, zaglavni kamenova i trake na sredini pilastara.²⁸

I dok je na sjevernom zidu bila bogato dekorirana drvenina vrata, balkon i dva ogledala kojih danas više nema, na južnoj se strani nalazila uzdignuta pozornica. Parapetni zid pozornice bio je obložen drvenom oplatom, a na središnjem istaku nalazila se šaptačeva školjka. Desno od pozornice vidi se postolje s dekorativnom vazom. Stara fotografija pokazuje da je s vrha pozornice visio višestruko nabrani prednji zastor, iza kojeg je spušten drugi zastor, oslikan dekoracijama i središnjim prizorom unutar ovalnog medaljona. Nije jasan izvoran pristup na pozornicu, s obzirom na to da je današnji uspon s uskim stubama izveden naknadno. On se ne vidi na povijesnim fotografijama s prijelaza 19. u 20. stoljeće. Bočni su prostori pozornice bili osvijetljeni dvama većim prozorima na istočnoj i zapadnoj strani, dok je na južnoj došlo do višekratnog probijanja prozora, od kojih se, sudeći prema

7. Svečana dvorana, stanje 2009. g. (Fototeka HRZ-a, snimila N. Vasić)

Grand Hall in 2009 (HRZ photographic archives, photo by N. Vasić)

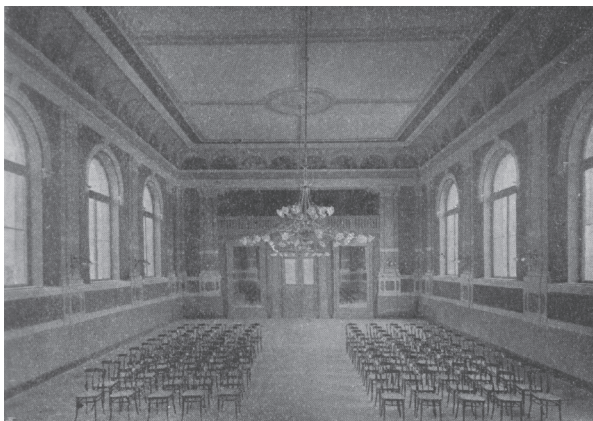
građi zida i opečnim nadvojima, više njih mogu raspoznati kao izvorni.

Neobično oblikovan strop dvorane imao je bogatu stropnu plastiku. Nad gređem pilastara uzdizao se friz, iznad kojega je kontinuirajući niz susvodnica. Čini se da te susvodnice nisu imale konstruktivnu ulogu, nego su samo vizualno „pridržavale“ ravan strop. Vjerojatno su bile načinjene od drvenih letvica vezanih žicom u trakaste lamele, koje su potom bile učvršćene tako da formiraju zaobljeni oblik te ožbukane. Konzole susvodnica izvedene su kao bogati lisnati štuko ornamenti. Stropna je ploha bila pravokutna, podijeljena žbukanim trakama na četiri polja te s dva kruga u sredini. Iako se na stropu spominju freske,²⁹ one se ne vide na fotografiji iz 1890-ih (sl. 9),

8. Svečana dvorana. Pogled prema jugu prije 1908. g. (iz knjižice: Kupalište Lipik, Novi Sad, 1914.)

Grand Hall before 1908. South view (from the booklet Kupalište Lipik, Novi Sad, 1914)

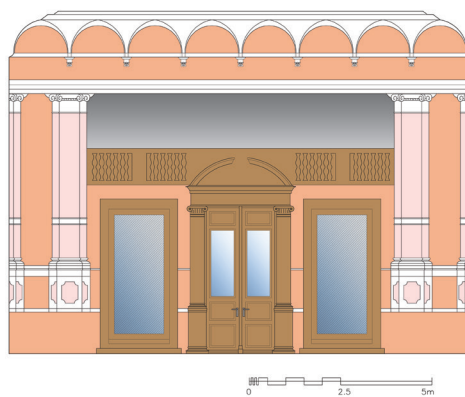

9. Svečana dvorana. Pogled prema sjeveru krajem 19. st. (iz: Thomas von Marschalko, Bad Lipik in Slavonien, s.a.)
Grand Hall at the end of the 19th cent. North view (from: Thomas von Marschalko, Bad Lipik in Slavonien, s.a.)

pa se može zaključiti da se to odnosi na zidne slike u lunetama susvodnica. Naime, još do sredine devedesetih godina 20. st. preživio je jedan naslikani anđeo.³⁰ (sl. 12)

Izvorno pokućstvo dvorane, drvene stolice, bile su jednostavnog oblikovanja (identične onima u restoranu i kavani), posložene u dvije skupine i okrenute prema pozornici. Može se razaznati da ih je bilo ukupno stotinjak. Sa stropa su visjeli razgranati lusteri sa svijetlim sjenilima. Manje konzolne svjetiljke vide se pričvršćene i u donjim zonama pilastara.

U elaboratu je predložena faksimilna rekonstrukcija interijera dvorane te maksimalno moguća rekonstrukcija izvorne polikromije. (sl. 10 i 11) Primjerice, nije moguće rekonstruirati oslik u lunetama susvodnica pa je predloženo njihovo bojenje u tamnocrvenu boju kao ostatak zida.³¹ Također, nije bilo moguće znati izvorno obojenje

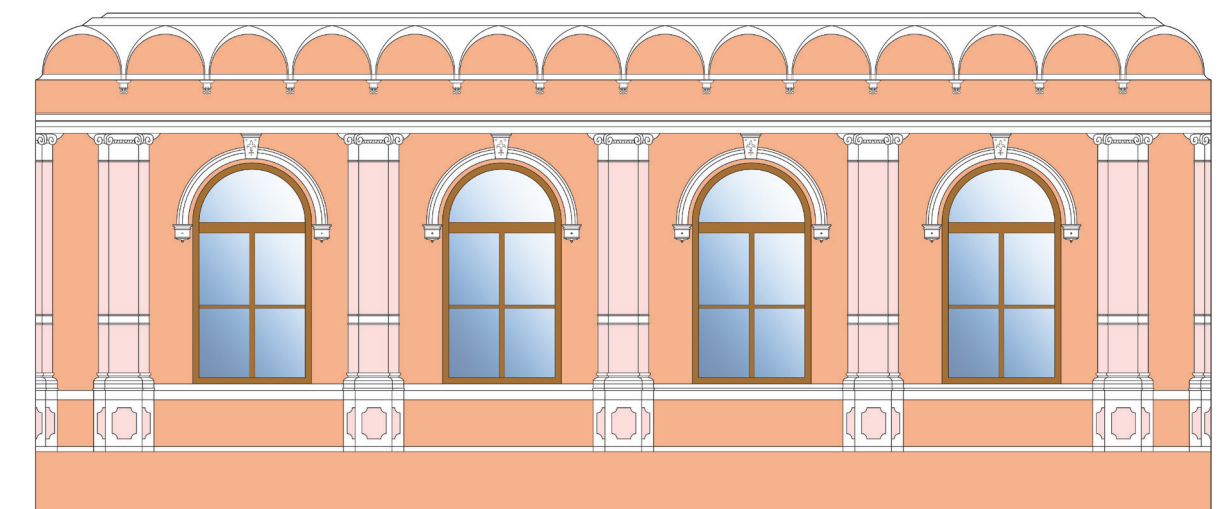

10. Svečana dvorana. Prijedlog rekonstrukcije istočnog zida (Nijanse boja u naravi drukčije su od prikaza na nacrtu; dokumentacija HRZ-a)
Grand Hall. East wall. Reconstruction proposal (The tones of colours in reality differ from those printed on the plan, HRZ documentation)

stolarije pozornice, ogledala, prozora i dr. pa je odabrana karakteristična tamnosmeđa boja za svu stolariju.

BLAGOVAONICA I KUHINJA

Veliki restoran (*Restaurationsaal*), odnosno blagovaonica (sl. 13), kao i kuhinja (*Küche*) te servisne prostorije (*Nebenlocalitäten der Restauration*) spominju se u lijevom, pri ulasku dakle, istočnom krilu.³² Tako se može zaključiti da se kuhinja nalazila u današnjoj prostoriji koja se na restoran nadovezivala s južne strane, a da su se uz nju nalazile servisne prostorije. Blagovaonica je bila podijeljena na dva dijela četirima velikim arkadama, pri čemu je sjeverni dio zapravo bio ostakljeni trijem. Zidovi su u donjoj zoni bili obloženi drvenom oplatom s ukladama u dva niza, a one su prekinute na zapadnom zidu radi smještaja dvojih vrata, lijevo manjih prema stubištu, a desno većih prema predvorju. Oboja vrata imaju dekorativnu

11. Svečana dvorana. Prijedlog rekonstrukcije sjevernog zida (Nijanse boja u naravi drukčije su od prikaza na nacrtu; dokumentacija HRZ-a)
Grand Hall. North wall. Reconstruction proposal (The tones of colours in reality differ from those printed on the plan, HRZ documentation)

12. Svečana dvorana. Oslík u luneti (Ministarstvo kulture RH, snimio Vid Barac)
Grand Hall. Wall painting (Ministry of Culture of the Republic of Croatia, photo by Vid Barac)

drvenu stolariju sa supraportama i ukkladama. Zidovi su bili bojeni. Arkade su uokvirene profilacijom, a cijela je prostorija zaključena stropom s holkelom. Pravokutno polje stropa je jednostavno oblikovano, uokvireno tamnom trakom, a u kutovima se naziru naslikani dekorativni elementi. Tri svjetiljke koje vise sa stropa imaju oko svojeg ležišta oslikani cvjetni motiv i kapu, vjerojatno od metala ili *papier-mâché*. Svjetiljke su metalne, razgranate te imaju zvonolika staklena sjenila. Konzolne svjetiljke slične stropnima postavljene su na južni i sjeverni zid.

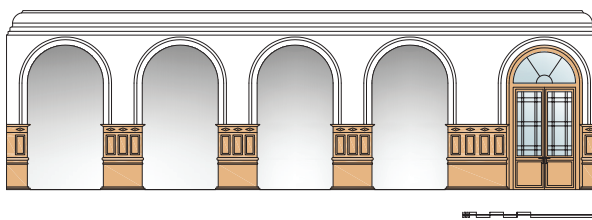
Od pokretnog namještaja vidi se niz stolova sa stolicama. Stolice su drvene i bojene tamnom bojom. S južne strane razabire se drveni kredenc za odlaganje. Na zapadnom zidu dvije su uokvirene, vodoravno položene pravokutne slike.³³

KAVANA

Kavana (*Kaffeehauslocalitäten*) se nalazila u zapadnom dijelu glavnog krila te je po dimenzijama i oblikovanju s drvenom oplatom bila vrlo slična blagovaonici.³⁴ Četirima lučnim prolazima bila je rastvorena prema ostakljenom trijemu. S obzirom na uklonjenu žbuku, vidljivo je višestruko probijanje i zazidavanje vrata na južnom zidu, od kojih se nijedna prema današnjoj građi ne mogu pročitati kao izvorna, kao ni velik pravokutni prolaz prema južno smještenoj prostoriji nekadašnje sobe za biljar. Po svemu sudeći, na tom su se mjestu nalazila manja vrata, kako je to riješeno na istočnoj, simetričnoj strani zgrade. Popločenje se doima kao parket „na riblju kost“. Od pokretnina, vidi

13. Blagovaonica prije 1908. g. (iz knjižice: Kupalište Lipik, Novi Sad, 1914.)
Dining Hall before 1908 (from the booklet *Kupalište Lipik, Novi Sad, 1914*)

14. Blagovaonica. Prijedlog rekonstrukcije sjevernog zida (Nijanse boja u naravi drukčije su od prikaza na nacrtu; dokumentacija HRZ-a)
Dining Hall. Reconstruction proposal (The tones of colours in reality differ from those printed on the plan, HRZ documentation)

se skupina drvenih stolova sa stolicama, koji se ponešto razlikuju od onih u restoranu.

U elaboratu je predložena maksimalno moguća faksimilna rekonstrukcija kavane, kao i slično oblikovane blagovaonice (sl. 14), ali je za obje prostorije nužno detaljno projektirati drvenu oplatu zidova.

SOBA ZA BILJAR

Soba za biljar (*Billardsaal*) se u Marschalkovu opisu spominje odmah nakon kavane³⁵ pa se zaključuje da riječ o prostoriji koja se na nju nadovezuje s južne strane. Nije sačuvana ni na jednoj fotografiji, kao ni druge prostorije u tom krilu. Zapadni je zid sobe bio raščlanjen trima polukružno zaključenim prozorima, a istočni jednim vratima prema unutarnjem dvorištu. Istraživanja 2001. godine pokazala su da je prostorija izvorno bila bojena smeđom bojom s naslikanim florealnim motivima.³⁶

KASINO

Soba za kartanje i igre na sreću (*Spielsaal*),³⁷ dakle kasino, vjerojatno se nalazila odmah iza sobe za biljar.³⁸ Bila je nešto većih dimenzija od drugih prostorija u tom krilu, radi smještaja više stolova i stolica. Današnji prolazi prema susjednim prostorijama mogli bi biti izvornog formata, kao i prozori na zapadnom te vrata na istočnom zidu. U istraživanjima 2001. godine utvrđeno je da su zidovi u najranije vrijeme bili bojeni tamnoplavom bojom, dok je zaključni vijenac bio u smeđem okeru.³⁹

DAMSKI SALON

Krajnja južna prostorija u zapadnom krilu služila je kao damski i glazbeni salon. Naime, u Marchalkovoj brošuri *Damensalon* se navodi posljednji pa je on mogao biti na kraju krila.⁴⁰ Marschalko kaže da se ondje nalazio klavir te da u u salon vodi poseban ulaz iz parka.⁴¹ Taj ulaz je

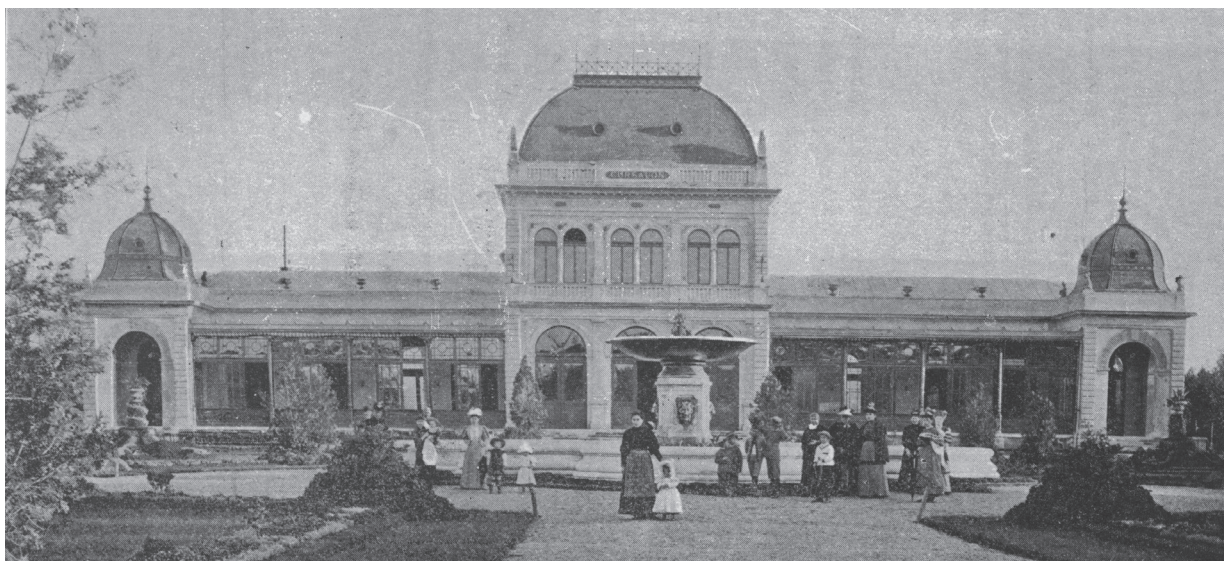

15. Glavno pročelje sredinom 1990-ih godina, nakon ratnih razaranja (Ministarstvo kulture RH, snimio Vid Barac)
Main façade in the mid-1990s after destruction by war (Ministry of Culture of the Republic of Croatia, photo by Vid Barac)

mali hodnik, koji povezuje perivoj i zapadno unutarnje dvorište. Na planu s kraja 19. stoljeća vidljive su i manje stube iz perivoja (sl. 1), što znači da je danas sačuvana izvorna situacija.

Damski salon nije sačuvan ni na jednoj povijesnoj fotografiji, ali je u istraživanjima 2001. godine utvrđeno je da su zidovi prostorije prvotno bili bojeni u crvenkastom smeđu boju.⁴²

Prozori na zapadnom zidu i vrata prema hodniku imaju izvorne formate, dok su na istočnom zidu višekratno probijeni otvori te se s obzirom na recentno prezidavanje i fugiranje teško može reći koji je izvorni, to više što su u recentnim zahvatima također izvođeni opečni nadvoji iznad prozora i vrata. Nejasna je situacija i na južnom zidu gdje se s unutarnje strane vide opečni nadvoji prozora, ali su prozori na pročelju slijepi. Čini se da su tako bili i izvorno zamišljeni jer s unutarnje strane nema reški prozorskih niša. Možda su opečni nadvoji napravljeni u slučaju eventualnih kasnijih potreba za probijanjem tih prozora, odnosno dodatnim osvjetljenjem.

16. Glavno pročelje na razglednici s kraja 19. st. (iz: Thomas von Marschalko, Bad Lipik in Slavonien, s.a.)
Main façade on a picture-postcard from the late 19th c. (from: Thomas von Marschalko, Bad Lipik in Slavonien, s.a.)

Za sobu za biljar, kasino i damski salon, u elaboratu je predložena tek rekonstrukcija stropnih vijenaca.⁴³ Obojenja zidova mogu se izvesti na temelju istraživanja iz 2001. godine, ali bi s obzirom na vrlo tamne boje utvrđene kao izvorne, trebalo razmotriti njihovo bojenje u skladu sa suvremenim projektom uređenja interijera.

Pročelja

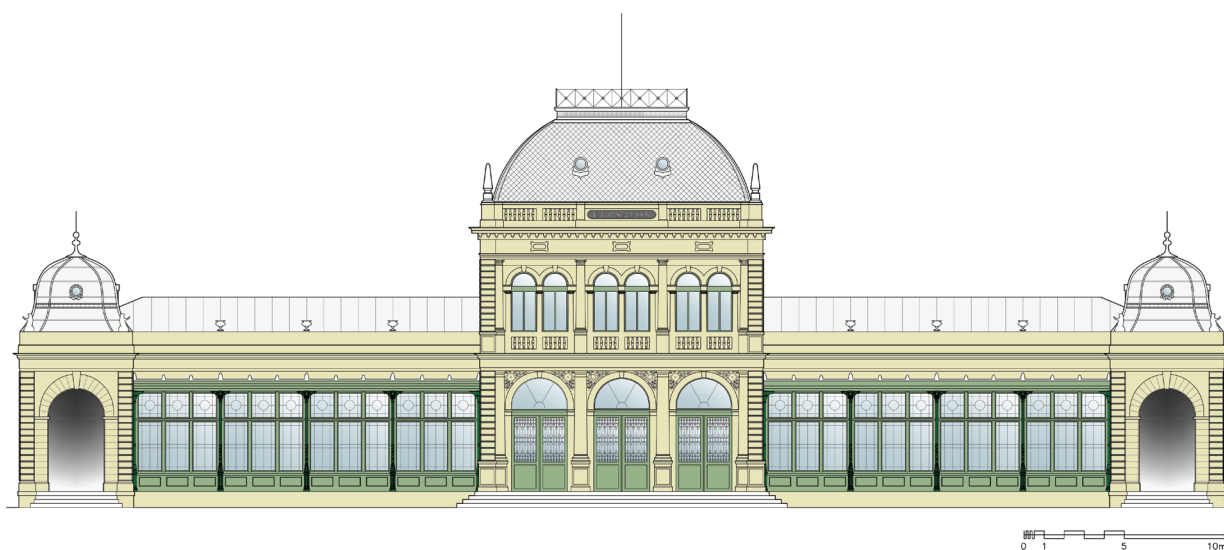
Izgled pročelja (sl. 15) dokumentiran je na fotografijama neposredno nakon izgradnje; vidi se osnovna zidana i žbukana struktura, ostakljeni trijemovi i krov (sl. 16), dakle, oblikovanje sačuvano sve do ratnih razaranja potkraj 20. stoljeća. Na svim se prikazima vidi da su krovovi iznad krila zgrade bili načinjeni od lima, a vjerojatno i kupolaste kape iznad bočnih ugaonih rizalita na glavnom pročelju.⁴⁴ Središnja je i najveća kupola, sudeći prema fotografijama, mogla imati limene ili eternit ploče kvadratnog oblika slagane u dijagonalni raster.

Prema sačuvanim elementima može se reći da su sva pročelja Kursalona bila obrađena kombinacijom žbukanih, kamenih, drvenih, metalnih i terakotnih elemenata. U terakoti su na glavnom pročelju bili modelirani: kapiteli pilastara, kružni medaljoni i kartuše uz lukove otvora u prizemlju, zaglavni kamenovi, balustri i pravokutni medaljoni. Na drugim pročeljima, od terakote su bile konzole lučne profilacije i manja lisnata dekoracija. Zanimljivo je da su pojedini elementi, poput okruglih medaljona ili kartuša bili izvedeni na većim terakotnim pločama nepravilnog oblika, koje su osim središnjeg motiva obuhvaćale i okolne površine s lisnatom motivikom. To znači da je već u konceptu zamišljeno njihovo bojenje, jer bi se inače vidjeli rezovi i reške između spajanih dijelova.

Od drugih materijala upotrijebljenih na pročeljima javlja se kamen, od kojega su napravljene profilirane grede prozorskih parapeta, stupići bifora i obelisci na krovu. Od metala su pak bili stupovi ostakljenih trijemova, rešetke nadsvjetla na ulazima u zgradu te vaze i anđeli na krovu. Ispitivanje je pokazalo da su anđeli bili načinjeni u leguri cinka s malo bakra, olova i kositra,⁴⁵ što je još jednom potvrdilo da su cinčane legure bile česte u oblikovanju krovnih dekoracija tog vremena.⁴⁶

Pročelja su izvorno bila bojena u zelenkastu boju, odnosno neku vrstu maslinastog okera.⁴⁷ Upotrijebljen je zeleni pigment zvan *zelena zemlja*,⁴⁸ čest na pročeljima 19. stoljeća. Istim je tonom bila bojena osnova zida, kao i svi dekorativni elementi: profilacije lukova, ugaoni kvadri, terakotni elementi, stupovi i pilastri bifora te zaključni vijenac s frizom. Stolarija na rizalitu glavnog pročelja bojena je u najstarijem sloju zelenom bojom,⁴⁹ a željezni stupovi ostakljenih trijemova tamnozelenom bojom, dobivenom od bakra, baš kao i rešetka vrata na glavnom ulazu.⁵⁰

Na najranijim povijesnim fotografijama vidljivo je tamno obojenje stolarije u odnosu na pročelje (sl. 16), što ukazuje na odnose boja u prvotnoj kolorističkoj obradi. Već prije 1910. došlo je do ponovnog bojenja stolarije, pa se uklađeni parapeti ostakljenih trijemova vide u svjetlijem tonu.⁵¹ Na koloriranim se pak razglednicama iz tog vremena stvorio lažni dojam obojenja pročelja.⁵² Iako one ne nude pouzdan uvid u izvorna obojenja, te u tom smislu nemaju dokumentarnu vrijednost, povijesni slikovni prikazi su osobito važni za rekonstrukciju oblika izgubljenih arhitektonskih detalja te će biti nužno detaljno ih iscrutati u postupku faksimilne rekonstrukcije.⁵³ (sl. 17)

17. Prijedlog rekonstrukcije pročelja (Nijanse boja u naravi drukčije su od prikaza na nacrtu; dokumentacija HRZ-a)
Main façade. Reconstruction proposal (The tones of colours in reality differ from those printed on the plan, HRZ documentation)

18. Kazališna dvorana u Vukovaru (dokumentacija HRZ-a, ostavština Đure Šimičića)

Theater Hall in Vukovar (HRZ documentation, legacy of Đuro Šimičić)

Kontekst izgradnje

Za projekt Kursalona je navodno angažiran peštanski arhitekt Gustav Rath.⁵⁴ O njemu zasad nema detaljnih podataka, ali se može zaključiti da su mađarski investitori odabrali priznatog i vještog arhitekta. Ime Gustava Ratha u tekstovima se piše različito: kao *Rath*, *Ráth* i *Räth*. Zasad nismo naišli na podatak je li i što Rath radio u Budimpešti.⁵⁵

Marschalko kaže da je novi Kursalon sagrađen u „re-nesansnom stilu“ te da je jedna od najljepših kupališnih zgrada u zemljama Krune sv. Stjepana.⁵⁶ Zgrada koncepcijom podsjeća na Kursalon u bečkom Gradskom parku, kojemu se na vrlo sličan način volumen oblikuje središnjim istaknutim jednokatnim paviljonom, bočnim krilima velikih ostakljenih ploha (u ovom slučaju arkade) te manjim rizalitima s kupolastim krovom. Bečki će Kursalon biti uzor za mnoge građevine toga tipa na području Austro-Ugarske Monarhije,⁵⁷ a mnoge će preuzeti i njegov neorenesansni stilski vokabular.

Stilsko rješenje Kursalona ponoviti će se na jednom primjeru u Hrvatskoj. U Vukovaru se uz neobarokni Grand-hotel, djelo arhitekta Vladimira Nikolića (projekt 1894., izvedba 1895–97. godine)⁵⁸ nalazi kazališna dvorana, građena u neorenesansnom stilu. (sl. 18) Oblikovanje njezina pročelja raščlanjenog pilastrima i polukružnim prozorima s lučnom profilacijom poduprtom na konzole, podsjeća na svečanu dvoranu Kursalona. Vukovarska zgrada također ima mansardni limeni krov s lukarnama, sličan onom nad središnjim paviljonom Kursalona. Identičan će krov, te donekle sličnu koncepciju s lukovima, arhitekt Nikolić istovremeno primijeniti na velebnj zgradi Patrijaršijskog dvora u Sremskim Karlovcima (1892.–93.). Budući da je Nikolić bio sklon neobaroknom i neorenesansnom stilu,⁵⁹ ne čudi primjena iste koncepcije za dvije zgrade bitno različite namjene. I dok je u Lipiku

uporaba istog stila vezana funkcijom uz bečki Kursalon, sličnosti s Nikolićevim neorenesansnim građevinama mogu se prije tumačiti zajedničkim uzorima u bečkom visokom historicizmu, nego usvajanjem geografski bliskih primjera arhitekture.

S obzirom na peštanskog projektanta te bogatu opremu vanjštine i unutrašnjosti Kursalona, može se pretpostaviti da su za izvedbu terakota, štukatura, zidnih slika i metalnih elemenata angažirani majstori s područja Mađarske,⁶⁰ budući da su ondje bile znatno brojnije obrtničke radionice negoli u kontinentalnoj Hrvatskoj i Slavoniji. No prefabricirani su elementi poput opeke i terakota mogli biti načinjeni u okolici Pakraca i Požege gdje je djelovalo nekoliko ciglana.⁶¹ Zanimljivo je da su brojne građanske kuće na području Pakraca i Lipika imale sličnu tehnologiju obrade pročelja, s terakotama, pa nije isključeno ni da je manufakturna plastika u Kursalonu rad domaćih majstora.⁶²

Djelomična razgradnja i degradacija Kursalona nastupila je već nakon Drugoga svjetskog rata⁶³ i nastavila se tijekom čitave druge polovice 20. stoljeća.⁶⁴ Godine 1981. s južne strane Kursalona sagrađen je Hotel Lipik, a u drugim dijelovima perivoja brojne druge građevine, bez mnogo obzira prema vrijednostima povijesnog ambijenta. Teška oštećenja u Domovinskom ratu⁶⁵ te obnova koja je uslijedila,⁶⁶ ostavili su od Kursalona tek gole zidove.

U svim je dosadašnjim studijama Kursalon vrednovan kao objekt visoke vrijednosti.⁶⁷ Začuđuje stoga da nijedna obnova nije poštivala načela kojima bi se maksimalno prezentirali svi povijesni elementi (štukature, oslici, polikromija, oplata, namještaj), već samo oni izrazite vrijednosti (pročelje, predvorje, dvorana), i to bez adekvatnih istraživanja. Spoznaja o prvotnoj tlocrtnoj situaciji i volumenu dosad nije uopće razmatrana, pa je pri projektiranju nadogradnji u 20. stoljeću prvotni koncept potpuno poništen.⁶⁸ U novoj je namjeni stoga nužno projektirati sadržaje⁶⁹ koji neće biti na štetu onih segmenata koji su prepoznati kao vrijednost i koji se mogu rekonstruirati.

Obnova interijera zahtijeva ozbiljan i složen pristup. Iako neće biti moguće vratiti izgled svim prostorijama, moguće je, na temelju sačuvanih ostataka i povijesnih fotografija, to učiniti za predvorje, hodnik, restoran, kavanu i svečanu dvoranu. Na zidnim površinama Kursalona od velike je važnosti ponovna uspostava izvorne polikromije, gdje god je to objektivno moguće, budući da kombinacije i tonaliteta boja, tipičnih za vrijeme historicizma, zorno svjedoče o estetskim i oblikovnim konceptima arhitekture tog razdoblja. ■

Arhivski prilozi

PRILOG 1:

Opis Kursalona u turističkoj brošuri Thomasa von Marschalka s kraja 19. stoljeća

(Prijevod s njemačkog: Silvija Brodarec)

Thomas von Marschalko: *Bad Lipik in Slavonien*, Budapest, s.a. (189?.)

Na južnoj strani predvorja, usporedno s novim kupalištem i pročeljem nasuprot njemu, nalazi se impozantna nova zgrada „Kursalona“ koja se smatrala najvećim draguljem Lipika i u koju se mnogo ulagalo da bi se 1894. godine i otvorila. Prema stilu i načinu gradnje, kao i prema unutarnjem uređenju brojnih prostorija, može se reći da je ta zgrada, izuzev one u Herkulesbadu, bila najljepši objekt tog tipa i namjene u zemljama Krune svetog Stjepana. Pročelje te velike renesansne zgrade sa središnjom kupolom i tornjićima s objiju strana pruža zadivljujući prizor. Kroz glavni ulaz ulazi se u prostrani vestibul obložen štukaturama, a iz njega se ide do glavne lječilišne dvorane (Kursalon, op.p.). Ta je dvorana veća i od dvorane za svečanosti (Redoutensaal, op.p.) u Budimpešti. U stražnjem dijelu dvorane je pozornica. Zidovi lječilišne dvorane također su presvučeni većinom umjetnim mramorom (štukatura), a strop je urešen divnim freskama. U lijevom krilu zgrade su velike restoranske dvorane (Restaurationsäle) u koje se ulazi kroz vestibul na ulazu na lijevom krilu zgrade. Osim kuhinje, tu su smještene i prostorije restorana (Nebenlocalitäten der Restauration, op.p.). U drugom (desnom) krilu su u istom stilu prostori kavane (Kaffeehauslocalitäten, op.p.), sobe za biljar i kartanje (Billard- und Spielsäle, op. p.) te damski salon s klavirom (Damensalon mit Klavier) s posebnim ulazom iz parka. Ova veličanstvena zgrada u cijelosti je izvedena prema nacrtima budimpeštanskog arhitekta H. Gustava Rättha. U cijelom je parku, kao i u kupalištu, provedena kanalizacija i vodovod, no ta se voda koristi samo za zalijevanje površina parka i napajanje vodoskoka, ali nikada za piće. Kao što smo već spomenuli, odmah uz park lječilišta sagrađeno je mnogo vila i privatnih kuća. U neposrednoj blizini parka, na suprotnoj strani ulice, nalaze se tri velika hotela i mnoštvo pansiona, a nedaleko od njih su brojna sela sa skromnim ali iznimno privlačnim i ugodnim kućicama, u kojima u vrijeme sezone obitava velik broj posjetitelja toplica, tako da Lipik danas može primiti do 700–800 ljudi odjednom. Na sjevernoj strani lječilišta, samo nekoliko koraka od ulice, nalazi se mala rimokatolička crkva.

PRILOG 2:

Zapisnici o pregledu javnog kupališta u Lipiku iz 1894., 1895. i 1896. godine

Hrvatski državni arhiv, fond Zemaljska vlada – Unutarnji odjel, Registraturno razdoblje 1894.–1896.; Razdjel xiv:

Zdravstvo i veterinarstvo, svezak 14–15. Nadzor na zdravstvenim zavodima, ljekovita i neljekovita javna kupališta.

kut. 1748, br. 49827/1894.

Zapisnik

od 17. septembra 1894. sastavljen u pisarni ravnateljstva kupališta u Lipiku

Prisutni: potpisani

Predmet je u smislu naredbe Visoke Kr. Zemaljske Vlade, Odjela za unutarnje poslove, od 11. kolovoza t.g., br. 39321/94 intimirane odpisom Kr. županijske oblasti u Požegi od 17. kolovoza t.g., br. 7595/94 preduzeto pregledanje javnog kupališta u Lipiku. Preduzetom pregledu bje ustanovljeno:

1. Kupalište u Lipiku je javno kupalište u svrhu liječenja te se liekovita voda rabi koli za kupanje toli za liekovito piće. Vodi istoj priznat je kemičkom istragom značaj jednog kupališta.
2. Vlasnikom kupališta su: sveučilišni profesor Dr Ernest Schwimmer i Jozef J. Deutsch, oba iz Budapešte.
3. Kupalištem ravna uz pripomoćno osoblje – ravnatelj Wilim Fritz.
4. Pregledavanjem svih prostorija, svih kupalištu pripadajućih uzgrada, gostione te svih vrstih kupka, zatim perivoja i cieloga uređenja – osvjedočilo se je i povjerenstvo, da posvuda u kupalištu vlada correctan red i uzorna čistoća, te da je kupalište ovo u svakom pogledu uređeno ne samo dobro i svrsi shodno gledom na udobnost gostova, nego da je udovoljeno i zahtjevom luksuznioga uređenja, te da su pruženi po vlastnici i ravnateljstvu kupališta svih uvjeti da se ono razvije kao doista svjetsko kupalište.
5. Uz pod br. 4. u opće karakterisirano kupalište istaknuti je, da je ove godine posvema odstranjeno opstojavše i veoma trošno zdanje u kojem se pronalazahu od mnogo već godina kupke za siromašnije gostove, koje ne samo da neodgovarahu zahtjevom zdravstvenim nego bijahu na užtreb ugleda ovoga kupališta. U mjesto tik kupka udešena je posve nova vrlo praktično uređena i svimi potrebami providjena kupka za siromašnije gostove i tim udovoljeno ne samo zahtjevom ugleda kupališta, nego i zahtjevom higijenskim.
6. U kupalištu postoji po kr. kot. oblasti u Pakracu pregledani i odobreni kupalištni red.
7. Skrbljivo je da se gotovi shodno i udobno ustaniti mogu i da isti prema potrebi svojoj zdravom hranom i pićem providjeni budu.

8. Dodjeljen je ravnateljstvom u osobi Dr.a Tome Marchalka posebno namješteni kupalištni liečnik, koji uz strukovni nadzor u kupalištu te uz sudjelovanje dvaju sukromnih liečnika u mjestu stanujućih – liečenje bolesnika obavlja po najnovijih načeli liečničke i balneološke znanosti.
9. Opći zdravstveni odnošaji u mjestu Lipiku i okolici su u opće povoljni, tako da nema pogibelji, da bi strani gostovi mogli na zdravlju svojem radi kakovih endemičnih bolesti nastradati.
10. Unatoč povoljnim zdravstvenim odnošajem u mjestu, pronalazi se od strane općine uređena provizorna bolnica za smještanje na infektioznoj bolesti možda oboljela gosta ili urođenika, koji se u svome stanu dodatno izolirati nebi mogao.
11. Iz ovoga kupališta izvozi se u velikoj mjeri ljekovita voda na sve strane. Staklenke se pune neposredno na izvoru i začepljuju prema propisima. Izvor daje više nego dostatnu količinu vode za ljekovitu uporabu.
12. U samom mjestu Lipik ne pronalazi se dostatna količina zdrave i pitke vode u mjestnih zdenca, nego se dovozi voda za piće iz obližnjih izvora, dočim se druga za kućne potrebe rabljena voda uzima iz mjestnih zdenaca. Pogledom na otu nestašicu pronašlo je povjerenstvo zaključiti da je za opstanak i napredak kupališta Lipika, kao i njegova stanovništva od friške nužde, da se u blizini nakodeće se izvor vode vodovodom privedu na uporabu koji gostovom toli domaćem stanovništvom, čim bi se osigurali dosta povoljni zdravstveni odnošaji, koji će nedvojbeno narušeni biti, ako se doskora ovoj friškoj potrebi neudovolji.
13. U ovome kupalištu nije se nikada obavljalo puštanje krvi niti prosjekom žile niti metanjem kupica.
14. Povjerenstvo je zatim uvidilo knjigu koja leži kod ravnateljstva za ubilježavanje pojedinih pritužba od strane kupalištnih gosti, te je iz iste razabralo, da je dne 31. srpnja o.g. zabilježena pritužba od jednoga kupalištnoga gosta, koji je u istoj želju izrazio, da se odstrani zahod nalazeći se na zapadnom kraju uz ogradu kojom je perivoj ograđen. Povodom tim otputilo se je povjerenstvo na lice mjesta, pregledalo označeni zahod, koji je jednostavno od dasaka naredjen i koji se nalazi iznad posvodjenoga odvodnoga kupalištnoga kanala, u koji kanal se izmetine iz zahoda ulievaju. Povjerenstvo se je doista uvjerilo da je upitni zahod, koji navodno služi na uporabu samo radnikom, veoma neshodan, te i suvišan, čega radi je pozvalo ravnatelja da takav više opstajati ne dozvoli, nego da ga odstrani, što je isti i obrekao.
15. Prigodom pregledavanja označenoga zahoda uvjerilo se je povjerenstvo da opstoji dužinom celoga perivoja posvodjen kanal kojim se odvođe vode iz raznih kupka, zatim iz svih nuzgrednih kupališta, svih zgrada te i iz

glavne ulice, da je taj kanal na zapadnom kraju perivoja u savezu s kanalom neposvodjenim, koji bi imao dalje odvoditi do potoka Pakre preko općinskih zemljištah. Po postojećoj, na temelju oblastno rukovodjene rasprave nastaloj ispravi, ima otvoreni odvodni kanal pročišćavati općina Lipik, dočim je za prolazivost posvodjenog kanala odgovorno ravnateljstvo kupališta Lipik. Povjerenstvo se je osvjedočilo da je otvoreni kanal na onomu mjestu gdje se unj slieva posvodjeni kanal zamuljen na toliko da doskora korito istoga dosiže svod posvodjenoga kanala, te tako zapriečuje otok izlieva posvodjenoga kanala. Povjerenstvo je stoga za nužno pronašlo zaključiti, da se pozove opć. poglavarstvo u Lipiku, da zamuljeni otvoreni kanal iz zdravstvenih obzira i to tim više pročisti, jer je ispravno na oto obvezano.

Iz tako obavljene pregledbe bje zapisnik ovaj zaključen i bez primjedbe svestrano potpisan.

(?) Haller, kr. žup. fizik
 Wilim Fritz, kup. upravitelj
 (?) Grubić, kot. predstojnik
 Dr. Petar Jovanović, kr. kot. liečnik
 Josef Badović (?), kao perovodja

kut. 1748, br. 56881/1895.

Kralj. odsječki savjetnik i zemaljski vrhovni liečnik Kr. zem. vlade Dr. Viktor Struppi podnaša izvješće o svom službenom putovanju preduzetom u svrhu pregledavanja liekarnah, javnih bolnicah, kaznionah, kupalištah i vodah studenicah

(ulomak)

(...) U kupalištu u Lipiku su novogradnje i dogradnje vrlo liepe samo se primjećuje da kako su kupatila u novom kupalištu liepa, moderna i odgovaraju svim zahtievom, to su ostala kupatila u bližnjoj kući opet vrlo loša. Ista su od cementa, koji je mjestimice trošan, pa ako se pomisli da se u Lipiku većim djelom bludobolni kupaju koji imadu mnogo putah ranah na tjelu, to je prigovor publike da je kraj takovih kupatilah pogibelj infectije velika, sasvim opravdan. Osim toga su sobe malene, a s jedne strane ne mogu se ni iz daleka dovoljno zračiti. Vlastnik kupališta dužan je dakle nova kupatila iz „Zagorke“ napraviti i osim toga prozore na jednoj strani kupatilah tako povećati i preudesiti da bude dovoljno zračenje omogućeno. Velika nepovoljnost jest također što u Lipiku ne ima pitke vode. Sada se ista dopremi svakim danom iz Pakraca gdje su tri jaka vrela najbolje vode. U interesu kupališta i samoga mjesta Lipika bilo bi nužno da se vodovod napravi, a valjalo bi da i općina Lipik svoj dio doprinese. Poziva se županija da ovo po Lipiku toli važno pitanje što skorije rješenjem privede (...)

Viktor Struppi, vrhovni liečnik Kr. zem. vlade
 19. listopada 1895.

kut. 1748, br. 58581/1896.

Zapisnik

od 15. septembra 1896. sastavljen u pisarni ravnateljstva kupališta Lipik

Prisutni: potpisani

Predmet jest prema naredbi visoke kr. zem. vlade, odjela za unutarnje poslove, od 25. kolovoza 1896. br. 48031 intimirane otpisom kr. županijske oblasti u Požegi od 29. kolovoza 1896. br. 9585. preduzeto pregledavanje javnoga ljekovitoga kupališta u Lipiku. Preduzetom pregledbom bje ustanovljeno:

1. Kupalište je vlasništvo Josipa J. Deutscha i profesora Dr. Ernesta Schwimmera iz Budimpešte, pa stoji pod ravnateljstvom Wilima Fritza i upravom Bogomira Moys.
2. Za kupalište uporabiva ljekovita voda dobiva se iz arteškoga bunara 234 met. dubokog, koji podaje dostačnu količinu 64° Cels. v+rele vode, koja je kemičnom analizom povelj. lučbara ustanovljena kao jodna natronova voda. Izvor je shodno ogradjen, iz kojega se voda parnom silom odvadja u basin, do 2000 Hlt vode obuzimajući, gdje se voda hladi i kroz cievi odvaja na razne strane u ime uporabe, dočim se vrela voda neposredno iz bunara odvodi u posebne reservoirs i odonuda kroz cievi razvodi.
3. U kupalištu se takodjer pune staklenke sa ljekovitom vodom, koje se prema propisu začepljuju i razasiljaju.
4. Za kupanje kupalištnih gosti ima raznih prostorija, udešenih i to:

- a) takozvani „Marmorbad“ u kojem je priredjeno 21 kupka za pojedince, zgrada u kojoj se te kupke nahode, kao i pojedine kupke su veoma elegantno udešene, zračne i svjetle, korectno čisto i uredno držane tako da prigovora biti nemože, jedino je primijećeno da telegrafski vod, koji je spojen sa zvoncem za pozivanje podvornika, nije shodno namješten, pa nije stoga priručan kupajućoj se osobi, da lahko uzmogne u slučaju pogibelji znak dati. Zaključeno je stoga da se električni vod ima tako smjestiti da u kupki sjedeći, bez da je prinužden ustajati, znak dati uzmogne podvorniku, kao što je to udešeno u takozvanih „Kamenitih kupka“.
- b) takozvane „Kamenite kupke“, prostorija u kojoj je smješteno 16 kupka, dostatno je svjetla i zračna, i dosta prostorna. Pojedine kupke sačinjene su od cementa te su stoga dosta hrapave i teško se čiste uzdržati mogu, stoga je naredbom Visoke kr. zem. vlade određeno da se kupke te preustrojiti imadu tako da stiene njihove budu providjene pločami od porculana ili druge koje svrsi shodne gladke sastavine, uslied čega će se svake sumnje prosta čistoća održavati moći.
- c) Iz prostorije u kojoj se nalaze „Kamenite kupke“ dolazi se u prostoriju gdje su smještene takozvane „Kačne kupke“, kojih imade 16. Prostorija ta kao i pojedine kabine nisu dosta svjetle i zračne, a pojedine kade sastoje se takodjer iz cementa, od kuda potiče ista nepogodnost gledom na čistoću kao i kod „Kamenitih kupka“. (...)

Bilješke

1 Članak je prerađeni i dopunjeni tekst elaborata: PETAR PUHMAJER, Kursalon u Lipiku. Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja, Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, studeni 2009. U istraživanjima su sudjelovali djelatnici i suradnici HRZ-a. Sondiranje su obavili Bojan Braun, Anđelko Pedišić, Duško Čikara i Petar Puhmajer. Terensku snimku nacrtu postojećeg stanja izradile su Irma Huić i Borka Milković, a grafičku obradu nacrtu studenti arhitekture Marin Čalušić i Zoran Đuričić. Laboratorijska ispitivanja materijala su u Prirodoslovnom laboratoriju HRZ-a napravili Domagoj Mudronja i Mirjana Jelinčić.

2 Godine 2001. godine istraživanje je radila tvrtka Re-dizajn. Vidi: GORDANA GRIM HUNDIĆ, Izvještaj o restauratorsko-konzervatorskom istraživanju lječilišne dvorane u Lipiku, Zagreb, svezak I, II i III, 2001. U trosveščanom elaboratu prikazani su rezultati sondiranja žbukanih i bojenih slojeva koji tako pružaju uvid u oblikovanje i obojenje mnogih elemenata koji danas više ne postoje. U tom elaboratu je, međutim, izostala važna komponenta povijesnih istraživanja, a time i ključne slikovne informacije o izgledu prostorija u vremenu neposredno nakon izgradnje.

3 Knoll je zaposlio rudarskog inženjera Vilmosa Zsigmondyja iz Beča kako bi osigurao iskorištavanje podzemnih izvora za stalan dotok vode. Također je zaposlio i dotadašnjeg gradskoga fizika u Vukovaru Hinka Kerna koji će postati glavnim kupališnim liječnikom u Lipiku. VIJOLETA HERMAN KAURIĆ, Krhotine povijesti Pakraca: povijest naselja od prapovijesti do 1918. godine, Slavonski Brod, 2004., 323–324.

4 VIJOLETA HERMAN KAURIĆ, 2004., (bilj. 3), 327.

5 VIJOLETA HERMAN KAURIĆ, 2004., (bilj. 3), 327.

6 VIJOLETA HERMAN KAURIĆ, 2004., (bilj. 3), 324–327.

7 Glasnik županije požeške, 1. travnja 1893.

8 Glasnik županije požeške, 23. lipnja 1894.

9 VIJOLETA HERMAN KAURIĆ, 2004., (bilj. 3), 328.

10 Hrvatski državni arhiv (HDA), Zemaljska vlada – Unutarnji odjel, Reg. razd. 1894.–1896., razdjel XIV, kut. 1748, br. 49827/1894.

11 HDA, ZV-UO, Reg. razd. 1894.–1896., razdjel XIV, kut. 1748, br. 56881/1895.

12 Danas se taj plan čuva u Ministarstvu kulture u Zagrebu. Plan je objavljen u: MLADEN OBAD ŠČITAROCI, Modaliteti

zaštite i obnove lječilišnog perivoja u Lipiku, u: *Prostor*, 2–4 (1993.), 214.

13 Tom platou danas više nema traga.

14 Na povijesnom nacrtu lipičkog perivoja (sl. 1) terasa je prikazana na shematski način, kao i stubišni podest na glavnom pročelju, pa se može pretpostaviti da je bila ograđena ili je pak imala stube za silazak u park.

15 No istočni je zid zapadnog krila također u recentnom vremenu dijelom prezidan i fugiran, pa se može posumnjati u izvornost formata i broja otvora i na tom zidu. Oni su zacijelo prilagođeni projektu obnove nakon rata devedesetih godina.

16 * *Kupalište Lipik*, Budapest, Athenaeum, 1908., 16.

17 THOMAS VON MARSCHALCO, Bad Lipik in Slavonien, s.a. (189?.), 37–38.

18 Zanimljivo je da se u toj brošuri Kursalon naziva Kupališnom dvoranom (*Kursaal*). * *Kupalište Lipik*, Štamparija Đorđa Ivkovića, Novi Sad, 1913. (izd. 1914.), 30. Za priloge u ovom članku korištene su fotografije izdanja iz 1913. godine, iako se identične nalaze u knjižici iz 1908. u izdanju Athenaeuma, ali su ondje lošije kvalitete.

19 THOMAS VON MARSCHALCO, s.a. (bilj. 17), 37–38.

20 THOMAS VON MARSCHALCO, s.a. (bilj. 17), 38.

21 U arhitekturi 19. stoljeća nije neobično da se na zidu izvode „lažna“ vrata kako bi činila simetriju s pravim vratima.

22 Primjerice, vidljivi su tamniji obrubi voluta i središnjeg ornamenta. Pozlata obruba na štukaturama karakteristična je za historicističke interijere, a nalazimo je, primjerice, u dvorani Filodramatike u Rijeci.

23 GORDANA GRIM HUNDIĆ, 2001. sv. II (bilj. 2), 12.

24 Ograda je danas deponirana na otvorenom prostoru kupališta.

25 ATHENAEUM, 1908., (bilj. 16), 20.

26 KUPALIŠTE LIPIK, 1913., (bilj. 18), 30.

27 THOMAS VON MARSCHALCO, s.a. (bilj. 17), 38.

28 U istraživanjima 2001. godine utvrđeno je da su svi bijeli elementi prvotno bili bojeni sivom bojom. GORDANA GRIM HUNDIĆ, 2001. sv. II (bilj. 2), 10–11. S obzirom na to da povijesne fotografije ne ukazuju na sivo obojenje, vjerojatno je bila riječ o sivom grundu na koji je nanosena bijela vapnena boja zaglađene površine.

29 THOMAS VON MARSCHALCO, s.a. (bilj. 17), 38.

30 Na fotografijama iz druge polovice 20. stoljeća vidi se da je dekoracija dvorane dosta izmijenjena, odnosno pojednostavnjena i prebojena. PETAR PUHMAJER, 2009., (bilj. 1), 23–24, sl. 4, 5, 6. Osluk u lunetama je preličen, a u donjim dijelovima istočnog i zapadnog zida mjestimično su probijena vrata.

31 Čini se da je oslik s anđelom, vidljiv na fotografiji iz sredine 1990-ih godina (sl. 12), u nekom vremenu nakon toga strapiran sa zida, ali nije poznato gdje se danas nalazi.

32 THOMAS VON MARSCHALCO, s.a. (bilj. 17), 38.

33 Na još jednoj fotografiji iz otprilike istog razdoblja prikazan je pogled prema zapadu, no ne s mnogo detalja. PETAR PUHMAJER, 2009., (bilj. 1), 26, sl. 9.

34 To pokazuje stara fotografija s početka 20. st. PETAR PUHMAJER, 2009., (bilj. 1), 26, sl. 10.

35 THOMAS VON MARSCHALCO, s.a. (bilj. 17), 38.

36 GORDANA GRIM HUNDIĆ, 2001., sv. III (bilj. 2), 10.

37 THOMAS VON MARSCHALCO, s.a. (bilj. 17), 38.

38 THOMAS VON MARSCHALCO, s.a. (bilj. 17), 38.

39 GORDANA GRIM HUNDIĆ, 2001., sv. III (bilj. 2), 11.

40 THOMAS VON MARSCHALCO, s.a. (bilj. 17), 38.

41 THOMAS VON MARSCHALCO, s.a. (bilj. 17), 38.

42 GORDANA GRIM HUNDIĆ, 2001., sv. III (bilj. 2), 11.

43 Od njih su sačuvani samo reperi za izvedbu novih profilacija.

44 Na bočnim su krilima srednji rizaliti izvorno bili naglašeni uzdignutim dijelovima krovne plohe. To pokazuje jedna fotografija sa zapadne strane. PETAR PUHMAJER, 2009., (bilj. 1), 28, sl. 13.

45 DOMAGOJ MUDRONJA, Izvještaj o analizi pigmenta i metala, u: *Kursalon u Lipiku*, 2009. (bilj. 1), 137.

46 Primjerice, na zgradi Hrvatskog sabora u Zagrebu (1910.–11.) su kupolasti krovovi bili izvedeni od pocinčanog lima, a dekorativni detalji na njima od cinkotita, tj. legure cinka i titana. PETAR PUHMAJER, Preliminarna konzervatorska istraživanja na sjevernom ugaonom rizalitu, u: *Zagreb. Zgrada Hrvatskog Sabora. Projekt zamjene pokrova i građe kupola, uređenja uličnih i dvorišnih pročelja te prostora dvorišta i kolnih ulaza* (projektant: Teodora Kućinac, dipl. ing. arh.), knj. 1, Zagreb, 2005., 11.

47 Zeleni oker najbliže odgovara nijansi br. 064 na ton-karti „Silikatne žbuke i premazi“ (Samoborka, izdanje 2006.) te br. 3304 na ton-karti „Pogled u boju“ (Samoborka, izd. 2008.). PETAR PUHMAJER, 2009., (bilj. 1), 161. i

48 DOMAGOJ MUDRONJA, 2009., (bilj. 45), 137.

49 PETAR PUHMAJER, 2009., (bilj. 1), 155.

50 DOMAGOJ MUDRONJA, 2009., (bilj. 45), 137.

51 PETAR PUHMAJER, 2009., (bilj. 1), 30, sl. 15 i 16.

52 Primjerice, na jednoj razglednici iz oko 1910. godine, pročelje je bojeno u sivoj oker boji, tamnosmeđa stolarija ima svijetlosmeđe uklade, a iznad je vizualno naglašen plavo-zeleni krov. Na toj se razglednici čini da je krov izrazito tamne boje, dok to u stvarnosti nije bio, što se vidi i s lijeve strane, gdje je polikromatoru „pobjegla“ boja izvan plohe male lijeve kupole. PETAR PUHMAJER, 2009., (bilj. 1), 156.

53 Elaborat HRZ-a nije obuhvatio bočna pročelja i začelje. Za izvorno oblikovanje bočnih pročelja postoji tehnička dokumentacija iz 1990-ih, dok za pročelja okrenuta prema unutarnjim dvorištima nije poznato kako su izvorno izgledala.

54 THOMAS VON MARSCHALCO, s.a. (bilj. 17), 38.

55 Zanimljivo je da se u Stuttgartu spominje majstor istog imena kao autor dekoracija na zgradi u Tübinger Strasse 92. Dekoracije su izvedene u Jugendstilu te nje-

mačkoj neorenesansi, a kao projektant se navodi arhitekt Georg F. Bihl. http://www.stuttgart.de/sde/global/images/sde_publikationen/amt61/denkmalenschutz/denkmaliste_komplett.pdf, (19. veljače 2009.)

56 THOMAS VON MARSCHALCO, s.a. (bilj. 17), 38.

57 Olga Maruševski kaže da je lipički Kursalon u volumenu kopija bečkog Kursalona. OLGA MARUŠEVSKI, Belle Epoque u srcu Slavonije, u: *Život umjetnosti*, 51 (1992.), 45. Izgradnjom bečkog zdanja 1867. godine, prema projektu arhitekta Johanna Garbena, zacijelo je uspostavljen arhitektonski tip za takvu vrstu građevina.

58 ZLATKO KARAČ, Urbanistički razvoj i arhitektonska baština Vukovara od baroka do novijeg doba (1687–1945), u: *Vukovar – vjekovni hrvatski grad na Dunavu*, Zagreb, 1994., 291.

59 Detaljnije o arhitektu Nikoliću vidi u: DRAGAN DAMJANOVIĆ, Historicistička palača dr. Milana Maksimovića u Osijeku, u: *Peristil*, 48 (2005.), 160–161.

60 U Hrvatsku se uvozila mađarska keramika Zsolnay (tvornica osnovana 1853. godine u Pečuhu), ali je najrasprostranjenija bila keramika iz Tvornice Zagorka u Bedekovčini.

61 Primjerice, u Filipovcu pokraj Pakraca od 1886. godine djelovala je ciglana Lavoslava Šlengera, u kojoj su se proizvodile opeke i crepovi. DUŠKO KLIČEK, Talijani u Slavoniji od 1880. do 2005. godine, Lipik, 2005., 100. Pijesak za gradnju mogao je biti dovezen iz rijeke Pakre, za što je bila potrebna dozvola općine Pakrac. Na to upućuje molba općinskog poglavarstva u Lipiku godinu dana prije, da se žiteljima sela Dobrovac dopusti uzimati pijesak iz Pakre za gradnju škole. Državni arhiv u Slavonskom Brodu – Odjel u Požegi, fond Općina trgovišta Pakrac, sjednički zapisnik (1892.–1896.), 29. kolovoza 1892.

62 Primjerice, u Pakracu je živio majstor i graditelj Stjepan Golubić koji je imao vlastitu radionicu za fasadnu dekoraciju. Kao graditelj nekoliko kuća, među ostalim i svoje u Ulici kralja Tomislava 7, mogao je biti angažiran i na velikom pothvatu gradnje Kursalona. Na informacijama o graditelju Golubiću najsrdačnije zahvaljujem Daneli Vujanić, dipl. ing. arh., iz Konzervatorskog odjela Ministarstva kulture u Pakracu. Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Pakracu, *Rješenje kojim se utvrđuje da kuća Golubić u Pakrac, Ul. Kralja Tomislava 7, na k.č. 603/1 (zk.ul. 197) k.o. Pakrac ima svojstvo kulturnog dobra*. U konzultacijama s arh. Vujanić, dobili smo tako-

đer informaciju kako je sondiranjem pročelja više zgrada s kraja 19. stoljeća u povijesnoj jezgri Pakraca utvrđena zelena boja, baš kao i na Kursalonu.

63 Početak Prvog svjetskog rata značio je kraj uspona lipičkog kupališta. Kursalon je pretvoren u vojnu bolnicu. Poslije rata, Lipik je manje mjesto zabave i ljetovanja, a sve češće se koristi isključivo kao lječilište. OLGA MARUŠEVSKI, 1992., (bilj. 57), 47.

64 Poslije Drugoga svjetskog rata nazvan je *lječilišno-turističkim centrom*. Godine 1966. u Lipiku je osnovana Bolnica za neurološke bolesti koja je u svojem sastavu imala ugostiteljsku djelatnost te punionicu mineralne vode. Punionicu je potom preuzela *Podravka* koja je istočno krilo Kursalona adaptirala za tvornički pogon. MARIJA TUSUN, Lipik: konzervatorske osnove programa obnove naselja, Zagreb, 1996., 24.

65 Prema klasifikaciji iznesenoj u konzervatorskoj podlozi za Detaljni plan uređenja Lipika, Kursalon je pripao kategoriji teško oštećenih građevina. NINOSLAV SEBELIĆ, et al.: Konzervatorski elaborat za Detaljni plan uređenja, obnove i revitalizacije zdravstveno-rekreativnog centra u Lipiku, Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Osijeku, elaborat, Osijek, 2000., 13.

66 BRANKO NODILO, Obnova Lipika i zdravstveno-rekreativnog centra, u: *Građevinar*, 53 (2001.), 104.

67 NINOSLAV SEBELIĆ, 2000., (bilj. 65), 6 i 22. i MARIJA TUSUN, 1996., (bilj. 64), 31 i 43. Kursalon je obrađen i u velikom izložbenom projektu *Historicizam u Hrvatskoj*, zajedno s najvažnijim historicističkim građevinama na području Hrvatske. Vidi: GRGUR MARKO IVANKOVIĆ, Historicistička arhitektura u Slavoniji, u: *Historicizam u Hrvatskoj*, knj. 1, Zagreb, 2000., 191.; GRGUR MARKO IVANKOVIĆ, Gustav Rath. Kursalon, u: *Historicizam u Hrvatskoj*, knj. 2, Zagreb, 2000., 538.

68 Doduše, mora se priznati da se nadogradnjama poboljšala funkcionalnost prostora jer, primjerice, prvotni koncept nizanjanja prostorija jedne za drugom u enfiladi, bez hodnika koji ih povezuje, danas nikako ne može biti funkcionalan prostor za javnu zgradu, kao ni kazališna pozornica kojoj se pristupa jedino iz publike.

69 Novija nastojanja idu u smjeru ponovne gradnje hotela na mjestu srušenog. ZOFIA MAVAR, Obnova Kursalona u Lipiku, u: *Čovjek i prostor*, 6 (1998.), 51. i MLADEN OBAD ŠČITAROCI, 1993., (bilj. 12), 217.

Summary

Petar Puhmajer

RESEARCH ON THE KURSALON IN LIPIK

Historical research, laboratory analysis, and the probing of the remains of the wall plaster, have revealed the original floor plan and room functions, as well as the interior wall decoration in the Kursalon. The design of both interior and exterior walls originally combined elements of plaster, terracotta, stucco work, gypsum, stone and metal. The stucco work in the interior has been partially painted as marble imitation. A specific feature of the façade technology is the usage of prefabricated elements made of terracotta.

The research, undertaken in 2009 by the Croatian Conservation Institute, has extended the existing knowledge about the Kursalon, and should provide adequate scientific information for its credible reconstruction.

KEYWORDS: *architecture, 19th century, Lipik, Kursalon, conservation research, interior design, façades, stucco work, terracotta*